

Verkenningsonderzoek financiële weerbaarheid:

Op weg naar de oude dag

Bijlagen

Oktober 2024

Colofon

Dit document bevat twee bijlagen bij het rapport *Verkenningsonderzoek financiële weerbaarheid: Op weg naar de oude dag*.

Bijlage A bevat de onderzoekverantwoording.

Bijlage B bevat de risico- en bufferfactoren die een rol spelen bij financiële weerbaarheid bij pensioen zoals geïdentificeerd in het literatuuronderzoek.

Het verkenningsonderzoek is uitgevoerd door **Wijzer in geldzaken** (www.wijzeringeldzaken.nl) in samenwerking met het **Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag** (www.kcpeg.nl).

Dr. Olaf Simonse (Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag)

Dörthe Kunkel (Wijzer in geldzaken)

Rick Nijkamp (Wijzer in geldzaken)

Dr. Emma ter Mors (Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag)

Bij vragen kunt u contact opnemen met Olaf Simonse (o.simonse@fsw.leidenuniv.nl).

Inhoudsopgave

Bijlage A Onderzoeksverantwoording 4

Literatuuronderzoek	4
Methode	4
Zoekresultaten	5
Bevindingen	6

Interviews met experts en de doelgroep	6
Interviews	6
Bevindingen	7

Bijlage B Risico- en bufferfactoren vanuit literatuuronderzoek 8

Microniveau	10
Kennis, vaardigheden, houding en gedrag	10
Demografische factoren	18
Gezondheid	30

Sociaaleconomische status	31
Arbeidsverleden	36

Mesoniveau	40
Sociaal kapitaal	40

Macroniveau	41
Pensioenstelsel	41

Voorzieningen en regelingen	42
-----------------------------	----

Financiële producten	43
----------------------	----

Complexiteit	43
--------------	----

Culturele factoren	44
--------------------	----

Literatuurlijst	46
------------------------	-----------

Onderzoeksverantwoording

De resultaten in het rapport Verkenning financiële weerbaarheid: Op weg naar de oude dag zijn gebaseerd op een combinatie van literatuuronderzoek, interviews met experts en de doelgroep (gepensioneerden), en een focusgroep sessie met pensioenexperts. In deze onderzoeksverantwoording beschrijven we kort de gevolgde methoden.

Literatuuronderzoek

Methode

Er is voornamelijk gebruik gemaakt van Web of Science en Google Scholar om relevante wetenschappelijke literatuur te vinden. Daarnaast hebben we Google gebruikt om naar rapporten en andere publicaties te zoeken. We hanteerden onder andere de volgende (combinaties van) zoektermen: 'retirement', 'pension', 'resilience', 'vulnerability', 'pensioen', 'toereikend', 'weerbaar', 'kwetsbaar', 'oude dag'. We selecteerden artikelen die vanaf 2010 zijn gepubliceerd.

Verder hebben we literatuur geïdentificeerd via een iteratief proces, waarbij referenties binnen de gevonden literatuur

werden geraadpleegd. Ook maakten we gebruik van relevante literatuur die al bekend was bij Wijzer in geldzaken en het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag, en van literatuur aangedragen door deelnemers aan de expertinterviews.

Zoekresultaten

Het onderzoeksteam heeft de resulterende longlist van literatuur doorgenomen en gefilterd op relevantie. De oorspronkelijke lijst bevatte 120 publicaties. Op basis van relevantie zijn 81 publicaties in het huidige onderzoek opgenomen^a.

De gevonden literatuur omvat wetenschappelijke artikelen, rapporten, position papers, design papers, policy briefs, en andere publicaties. Een deel van deze literatuur beschrijft eigen studies, waaronder zowel kwantitatieve als

kwantitatieve onderzoeken (bijvoorbeeld ^{16,20,24,25,36,41–43,46,50,53,71,77–80}).

De meerderheid van de gevonden literatuur richt zich op pensioen in de Nederlandse context, met enkele die de internationale context behandelen (bijvoorbeeld^{2,16,39}). De focus varieerde van een brede integrale bespreking van pensioen in het algemeen (bijvoorbeeld^{45,53,64}), tot specifieke pensioenpijlers (zoals AOW^{48,51,59}, werkgeverspensioen^{28,31,79}, individueel aanvullend pensioen^{36,73}, eigen vermogen/bezittingen^{10,11,19,21,30}). Ook kwamen specifieke financiële producten aan bod (bijvoorbeeld de participatie-hypotheek¹¹). Het merendeel van de literatuur richtte zich op inkomsten, terwijl uitgaven van huishoudens slechts beperkt werden besproken.

a De literatuurlijst bevat 82 publicaties, waarvan er twee niet gericht zijn op risico- en bufferfactoren met betrekking tot pensioen (namelijk 9,82).

Bevindingen

Het onderzoeksteam heeft de 80 publicaties grondig gelezen, gestructureerd samengevat en de verkregen inzichten vastgelegd in een gezamenlijk basisdocument. Op basis van dit document is een overzicht opgesteld van relevante risico- en bufferfactoren voor financiële weerbaarheid, zoals weergegeven in Bijlage B.

Interviews met experts en de doelgroep (gepensioneerden)

De interviews met experts en de doelgroep (gepensioneerden) zijn voorgelegd aan en goedgekeurd door de Commissie Ethiek Psychologie van de Universiteit Leiden (nummer 2023-11-21-E. ter Mors-V3-4952). Deelnemers werden vooraf geïnformeerd over de opzet van het gesprek, waarbij we benadrukten dat hun input anoniem zou blijven. De interviewmaterialen (informatiebrief, informed consent, interviewleidraad, debriefing) zijn op verzoek beschikbaar.

Interviews

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden, hebben we 12 semigestructureerde interviews gehouden met experts op het gebied van pensioenen en specifieke (kwetsbare) groepen. Dit betrof een mix van (internationale) hoogleraren en onderzoekers van universiteiten, waarvan het merendeel afkomstig uit Nederland, en daarnaast drie wetenschappers uit Australië, Canada en het Verenigd Koninkrijk. We hebben daarnaast ook interviews gehouden met Nederlandse experts uit de pensioensector. De gesprekken vonden plaats via Microsoft Teams tussen 30 januari 2024 en 7 maart 2024. Bij elk gesprek waren twee leden van het onderzoeksteam aanwezig, indien mogelijk een onderzoeker van Wijzer in geldzaken en een onderzoeker van het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag. De interviews duurden tussen één en anderhalf uur.

Ook hebben we 11 semigestructureerde interviews gehouden met de doelgroep (gepensioneerden). Deze gesprekken vonden plaats op 23 februari 2024. De deelnemers zijn geworven op de Haagse Markt en de gesprekken vonden plaats in een eetcafé in de buurt, aan twee tafels in een

hoek, zodat de gesprekken vertrouwelijk konden worden gevoerd. Bij elk gesprek waren twee collega's uit het onderzoeksteam aanwezig: indien mogelijk een onderzoeker van Wijzer in geldzaken en een onderzoeker van het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag. De geïnterviewden waren tussen de 67 en 91 jaar oud (gemiddelde leeftijd: 74 jaar), waarvan 6 mannen en 5 vrouwen. De interviews duurden tussen de 15 en 45 minuten.

Om de resultaten van het onderzoek verder te valideren en waar nodig aan te vullen, heeft het onderzoeksteam deze gepresenteerd en op interactieve wijze besproken met een andere groep van pensioenexperts. Deze sessie vond plaats tijdens een periodiek overleg van de groep in Den Haag op 16 mei 2024. De bevindingen uit dit overleg zijn verwerkt in het hoofdrapport. Deze volgende organisaties waren bij de focusgroep aanwezig: Verbond van Verzekeraars, Nationale Nederlanden, Pensioenfederatie, Nibud, Stichting Pensioenregister, en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Bevindingen

De bevindingen van de expertinterviews zijn door het onderzoeksteam eerst onafhankelijk van elkaar bepaald en daarna gezamenlijk besproken en gegroepeerd. De geïdentificeerde thema's en de risico- en bufferfactoren met betrekking tot financiële weerbaarheid kwamen grotendeels overeen met die uit het literatuuronderzoek. Waar de experts aanvullende of afwijkende inzichten hadden, is dit aangegeven in het rapport.

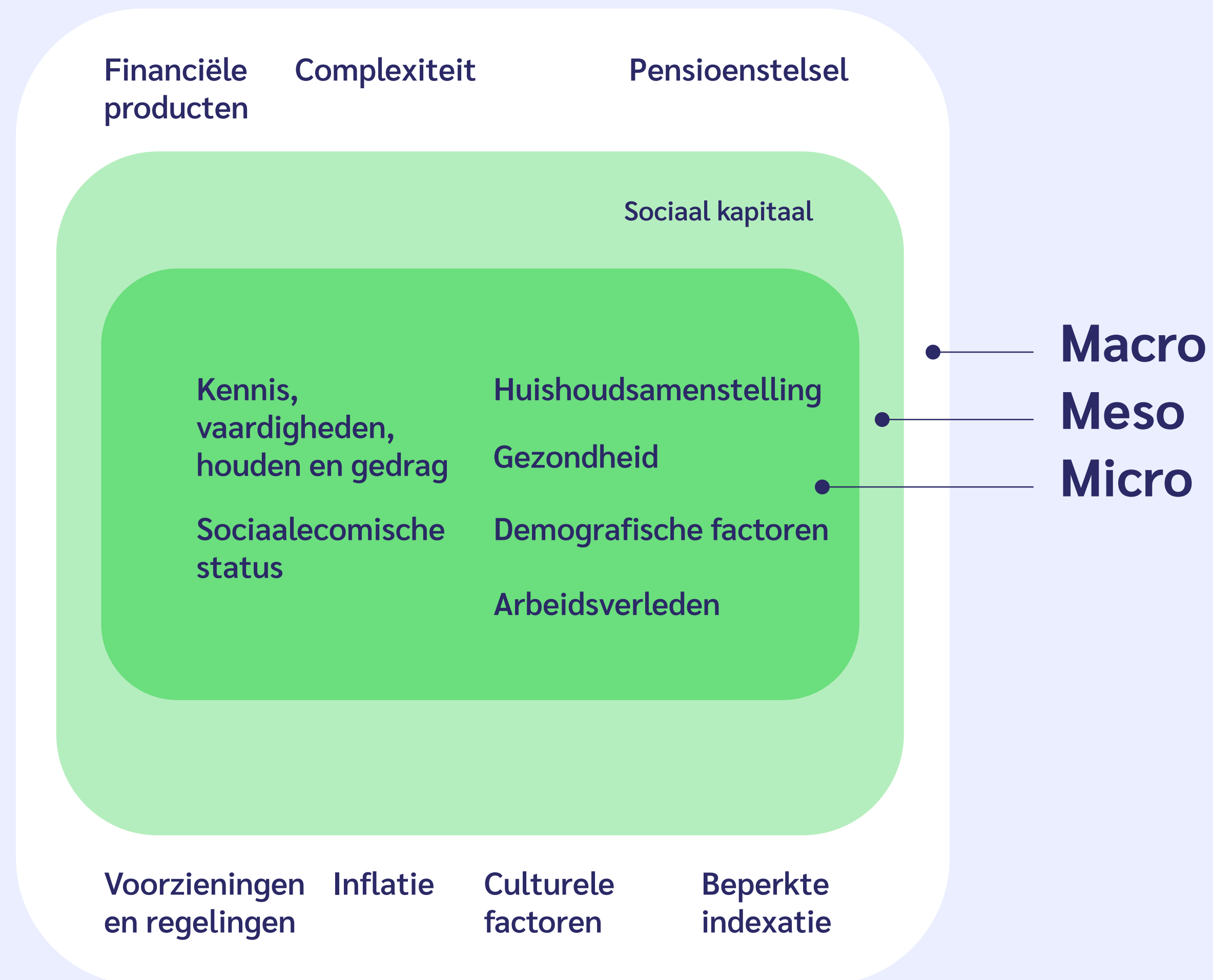
De bevindingen uit een deel van de interviews met de doelgroep (gepensioneerden) zijn geanonimiseerde vorm opgenomen in het hoofdrapport, in de vorm van illustratieve casussen. Deze casussen vormen een aanvulling op en concretiseren de resultaten van het literatuuronderzoek en de gesprekken met experts.

Risico- en bufferfactoren vanuit literatuuronderzoek

In deze bijlage worden de risico- en bufferfactoren besproken die van invloed zijn op de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen, zoals ook in verkorte vorm weergegeven in het rapport Verkenning financiële weerbaarheid: Op weg naar de oude dag. Deze factoren zijn geïdentificeerd op basis van het literatuuronderzoek (zie ook Bijlage A).

Let op: een deel van de macro-factoren in Figuur 1 is gebaseerd op inzichten uit de expertinterviews; zie het hoofdrapport.

Figuur 1: Model van Bronfenbrenner met alle risico- en bufferfactoren

Microniveau

Kennis, vaardigheden, houding en gedrag

Financiële planning	<p>Het voorbereiden op pensioen helpt bij het verminderen van financiële kwetsbaarheid. Ongeveer drie op de tien Nederlanders jonger dan 65 jaar sparen momenteel voor hun pensioen. Dit omvat methoden zoals banksparen, het opbouwen van vermogen via de eigen woning en beleggen. Veel mensen zijn ook bezig met het verminderen van toekomstige uitgaven, zoals het afbetalen van hypotheek en andere leningen. Nederlanders die niet plannen voor hun pensioen (en vaak ook een lage financiële kennis hebben) zijn kwetsbaar.</p>	56,68,71
	<p>De meest genomen maatregelen om na pensionering dezelfde levensstandaard te behouden zijn: sparen via een spaarrekening of deposito (58%), vermogen opbouwen via de eigen woning of het aflossen van de hypotheek (44%), zorgen voor minder uitgaven te zijner tijd (31%), beleggen (30%), pensioensparen (21%), goedkoper gaan wonen (16%), DGA-pensioen opbouwen (16%), langer doorwerken (8%), en het bedrijf verkopen (10%). Wat regelingen betreft, is de overlijdensrisicoverzekering het meest afgesloten (52%), verder hebben mensen een gedrag gespaard (37%), nabestaandenpensioen via werkgever (34%), en een lijfrente of bankspaarregeling (16%).</p>	78
	<p>Een minderheid van 40% van de Nederlanders heeft een goed beeld van hoe hun financiën eruit zullen zien (qua inkomsten en uitgaven; bij onvoorziene momenten) als ze met pensioen zijn. Ongeveer 25 tot- 30% is van plan om zich te oriënteren op hun pensioenfinanciën, maar heeft dit nog niet gedaan.</p>	64

	Mensen vinden het moeilijk om in te schatten hoeveel geld zij nodig hebben na hun pensionering. De helft van de mensen die af lijkt te stevenen op een tekort, ziet dit niet aankomen. Een tekort betekent dat men niet aan de benodigde bestedingen kan voldoen tijdens pensionering; dit is gelinkt aan de consumptievloer, die kan verschillen tussen huishoudens. Mensen leggen weinig geld opzij en geven aan bijna niet over hun pensioen na te denken.	27
	Financiële planning is ingewikkeld. Je moet met veel factoren rekening houden bij keuzes over vermogensopbouw in een onzekere toekomst. Het optimaal plannen van de vermogensopbouw over de levensloop is lastig. Soms is er geen financiële ruimte voor opbouw, en is plannen beperkt mogelijk. Belastingregels zijn ingewikkeld en veel spaarmogelijkheden op de financiële markt zijn niet altijd makkelijk te begrijpen.	19
	Vaardigheden om je weg te vinden in een financiële omgeving zijn cruciaal: het op tijd hebben van actuele kennis ('just in time knowledge') en zelfvertrouwen, het beheren van uitgaven, het beheren van schulden, het beheren van spaargeld.	16
Self-efficacy	Mensen hebben het gevoel dat het ingewikkeld en moeilijk is om met hun financiële situatie na pensionering aan de slag te gaan en denken dat ze niet weten waar te beginnen. Dat maakt het lastig, want elke stap van retirement planning is anders; je kunt dus niet 'oefenen'.	2, 64
	Mensen zijn zich bewust dat hun huidige acties van invloed zijn op hun pensioeninkomen later, maar % heeft niet het gevoel dat ze het pensioeninkomen zelf kunnen beïnvloeden.	78

Wantrouwen	Mensen die financieel adviseurs wantrouwen (bang zijn om opgelicht te worden) winnen minder snel advies in.	2
Stress	Pensioen is een levensfase die gepaard gaat met life events zoals rouw, slechte gezondheid, zorgverplichtingen, scheidingen. Daarnaast ervaren mensen soms stress om rond te komen en dagelijkse zorgen. Deze stress maakt het (nog) moeilijker om zich te richten op pensioenkeuzes.	2
Pensioenkennis en -vaardigheden	Veel mensen hebben (te) weinig financiële kennis en het onderwerp pensioen gaat hen volledig boven de pet. Zoals Richard Thaler, de Nobelprijswinnaar voor economie in 2017, ooit zei: 'Voor veel mensen staat gevraagd te worden om hun eigen pensioenspaarprobleem op te lossen gelijk aangevraagd te worden hun eigen auto te bouwen'.	11,12
	Veel huishoudens hebben onvoldoende kennis over hun eigen pensioenopbouw. Werknemers kunnen informatie vinden over de verwachte omvang van hun pensioen via het Uniform Pensioenoverzicht (UPO), maar veel werknemers lezen hun UPO niet, of begrijpen het niet goed. Bovendien ontbreekt soms informatie over pensioenrechten in het UPO, zoals informatie over de mogelijkheid om vervroegd met pensioen te gaan en de bijbehorende pensioeninkomsten. Zonder een duidelijk beeld van hun toekomstige pensioeninkomen is het voor huishoudens lastig om goed geïnformeerde beslissingen te nemen over hoeveel ze moeten sparen, consumeren en wanneer ze met pensioen willen gaan.	19

Nederlanders onder de 65 jaar weten bij welke pensioenfondsen ze hun pensioen opbouwen, maar zijn niet op de hoogte van het percentage van hun brutoloon dat wordt afgedragen aan pensioen of van hoeveel de werkgever bijdraagt. De helft van hen heeft nog nooit nagedacht over hun inkomsten en uitgaven na pensionering; dit percentage neemt af naarmate de leeftijd stijgt. Vier op de tien 45-plussers maken zich zorgen of er na pensionering voldoende geld zal zijn om normaal van te leven. De meest genoemde redenen om zich niet te verdiepen in of actie te ondernemen met betrekking tot hun pensioensituatie zijn dat het ver van hun bed lijkt en onzekerheid over het onderwerp (geen invloed hebben, ingewikkelde materie).

71

De meeste mensen tussen de 50 en de 67 jaar weten niet precies wanneer ze met pensioen gaan en denken vaak dat dit eerder zal zijn dan daadwerkelijk het geval is. De meerderheid (60%) voelt zich onvoldoende voorbereid op hun pensioen. Hoewel men het onderwerp belangrijk vindt, wordt er weinig tijd aan besteed. 60% geeft aan wel eens nagedacht te hebben over de inkomsten en/of uitgaven na pensionering.

70

	<ul style="list-style-type: none"> • De pensioen kennis is de afgelopen jaren toegenomen. Toch is er nog steeds een aanzienlijk deel van de Nederlanders dat niet weet hoeveel inkomen ze na hun pensionering ongeveer zullen ontvangen. Mensen zijn niet op de hoogte is van de mogelijkheden om extra pensioen op te bouwen, weten niet hoe pensioenen in Nederland geregeld zijn en weten niet hoeveel inkomen nodig is na hun pensioen (22 tot 35%). • 60% van de Nederlanders heeft bij de start van hun huidige baan de pensioenregeling van hun werkgever niet gecheckt; de focus ligt meestal op salaris, flexibele werktijden en vakantiedagen. Mensen van 55 jaar en ouder hebben hier vaak spijt van. • Minder dan de helft van de mensen wint informatie in over hun pensioen bij grote veranderingen in hun leven. Slechts weinigen kiezen voor waardeoverdracht van hun pensioen. 	78
Algemene financiële vaardigheden en kennis	Het centrale uitgangspunt in de economische literatuur is dat huishoudens proberen het nut van hun consumptie over hun hele leven te spreiden door te sparen en te lenen. Echter, in de praktijk zijn de meeste huishoudens niet in staat om een optimale financiële planning te realiseren. Financiële planning vereist vooruitziendheid, discipline (handelen volgens plannen) en financiële geletterdheid; vaardigheden die veel huishoudens missen. Daarom sparen huishoudens in de praktijk te weinig, zijn hun investeringen te conservatief en diversifiëren ze onvoldoende op eigen initiatief.	54
	Vaardigheden en competenties zoals bekendheid met financiële producten, financiële vaardigheden, digivaardigheden, geletterdheid, zelfcontrole en het vermogen om de eigen situatie te kunnen overzien zijn essentieel.	81

	15% van algemene bevolking weet niet bij welke organisaties ze terecht kunnen voor hun persoonlijke problemen zoals schulden. Een deel van hen denkt ook niet dat ze dergelijke organisaties kunnen vinden als dat nodig is.	58
Leenaversie	Leenaversie weerhoudt mensen ervan hun huis te verzilveren.	11

Huishoudsamenstelling

Echtscheiding	Gescheiden mensen, vooral wanneer er een groot inkomensverschil tussen de partners is, zijn kwetsbaarder. Scheiden is ongunstig voor de meestverdienende partner. Het effect van een scheiding na pensionering verschilt tussen mannen en vrouwen. Vrouwen zijn vaak minstverdienende partner bij een echtscheiding, waardoor de verdeling van het pensioen in deze gevallen meer negatieve impact heeft op het pensioen van de man. Vrouwen bouwen in absolute zin veelal minder pensioen op. Na een echtscheiding stijgt het persoonlijke inkomen van mannen licht, maar hierbij is geen rekening gehouden met eventuele alimentatieverplichtingen. Bij vrouwen stijgt het inkomen sterk ^b .	5,41 4
	Vrouwen zijn kwetsbaar bij een scheiding: hun vermogen daalt met 25%, terwijl dit bij mannen 2% is.	49

^b Op het eerste gezicht lijken zowel mannen als vrouwen erop vooruit te gaan na een echtscheiding. Hierbij moeten echter twee kanttekeningen worden geplaatst. De inkomensstijging na een echtscheiding is grotendeels te verklaren doordat mensen, en vooral vrouwen, na de scheiding (meer) gaan werken. Daartegenover staan de hogere kosten voor levensonderhoud voor alleenstaanden, die relatief hoger zijn dan voor stellen. In de literatuur wordt hier echter weinig rekening mee gehouden.

	Gescheiden mensen met een beperkt aantal dienstjaren lopen meer risico.	8
	Gescheiden mensen lopen aanzienlijk meer risico op financiële tekorten na hun pensioen.	25
	Gescheiden mensen hebben hun spaargedrag doorkruist zien worden door het wegvallen van een partner.	37
	Scheiding tijdens pensioen leidt tot stress en dit vergroot de financiële kwetsbaarheid.	2
Alleenstaanden	Alleenstaanden hebben vaak minder vermogen om financiële tegenvallers op te vangen.	8,19
	Alleenstaanden hebben over de hele linie een lagere vervangingsratio dan samenwonenden.	8,17,83
	Vooraf alleenstaande AOW'ers hebben weinig tot geen aanvullende inkomsten boven op de AOW.	17
	Alleenstaanden hebben geen extra pensioeninkomen door pensioenverevening na scheiding of nabestaandenpensioen.	57
Alleenverdieners	Alleenverdieners hebben vaak minder vermogen om financiële tegenvallers op te vangen.	19
Weduwen/weduwnaars	Weduwen/weduwnaars hebben hun spaargedrag doorkruist zien worden door het wegvallen van een partner.	37

	Het effect van het overlijden van een partner verschilt tussen mannen en vrouwen: mannen ervaren lichte stijging van het persoonlijk inkomen, terwijl vrouwen een sterke stijging zien. Het huishoudinkomen daalt na weduwschap voor zowel mannen als vrouwen, maar het effect is opnieuw het grootst voor vrouwen. Bij de mediaan verliezen mannen ongeveer 18% van het gezinsinkomen, terwijl vrouwen ongeveer 25% verliezen. Na correctie voor veranderingen in de grootte van het huishouden door het inkomen van paren te delen door 1,4, stijgt het inkomen enigszins.	41
Kinderen	AOW'ers zonder kinderen hebben het laagste risico op armoede.	17
	Voor gepensioneerden met een inwonend studerend kind wordt de AIO (Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen)/Anw verlaagd zodra het kind stopt met studeren of 21 jaar wordt, omdat het kind dan als 'kostendeler' wordt beschouwd. Dit leidt tot een verlies van inkomen, waardoor deze mensen in de problemen kunnen komen. Dit probleem doet zich ook voor in mantelzorgsituaties.	61
Ongehuwd samenwonenden	Het overlijden van een partner leidt in veel gevallen tot een terugval in inkomen, vooral wanneer het nabestaandenpensioen niet is geregeld. De helft van de koppels met een samenlevingscontract is zich er niet van bewust dat ze dit aan het pensioenfonds moeten doorgeven, waardoor ze het risico lopen het nabestaandenpensioen mis te lopen. Een derde van de respondenten heeft hun partner niet aangemeld bij hun pensioenfonds of -verzekeraar, en een meerderheid is zelf ook niet aangemeld bij het fonds of de verzekeraar van hun partner. Partners zonder officieel partnerschap hebben vaak niets geregeld met betrekking tot pensioen.	72,73
Duurzaam gescheiden leven	Voor gepensioneerden die duurzaam gescheiden leven zijn de regels over AOW moeilijk te begrijpen.	61

Demografische factoren

Jongeren	Jongeren krijgen een te rooskleuring beeld van hun pensioen voorgeschoteld; hun daadwerkelijke pensioen zal lager zijn dan wat zij op mijnpensioenoverzicht.nl te zien krijgen.	4
	Werknemers jonger dan 30 jaar zijn oververtegenwoordigd in de groep die te weinig pensioen opbouwt.	8
	Jongeren plannen over het algemeen minder voor hun pensioen, waardoor zij kwetsbaarder zijn.	68
	Bij een aanhoudend lage rentestand lopen jongeren een aanzienlijk risico op een tekort tijdens hun pensioen, omdat hun vermogen langzaam groeit. Sparen is bovendien ongunstiger is bij een lage rentestand.	18
	Jongeren zijn ontevreden over het huidige pensioenstelsel; 40% van hen verwacht dat er later geen pensioen voor hen zal zijn.	38
	Jongeren hebben gemiddeld minder financiële kennis dan andere leeftijdsgroepen.	68
Mensen van middelbare leeftijd	Onder de mensen die zich niet verdiepen in hun pensioen bevinden zich relatief veel personen onder de 55 jaar die moeite hebben om rond te komen.	74

	Mensen onder de 45 jaar hebben een minder goed beeld van hun toekomstige financiën dan gemiddeld.	64
	Het percentage van de mensen tussen 50 en 57 jaar dat zich zorgen maakt over de beschikbaarheid van voldoende geld na pensionering, is tussen 2015 en 2022 gestegen van 31% naar 43%.	70,78
	50-plussers zijn over het algemeen wat meer betrokken bij hun pensioen. Zij beschikken over meer pensioenkennis, verdiepen zich actiever in hun eigen pensioen, zijn zich beter bewust van de invloed van levensgebeurtenissen op hun financiële situatie na pensionering, en nemen meer maatregelen om hun levensstandaard in te toekomst te waarborgen.	79
	Werknemers ouder dan 60 jaar zijn oververtegenwoordigd in de groep die te weinig pensioen opbouwt.	8
	Oudere werknemers in gevaarlijke of zware beroepen ervaren vaak langdurige gezondheidsproblemen, zelfs na hun pensionering, wat hun financiële stabiliteit verder kan ondermijnen. Dit wordt versterkt door beperkte toegang tot kwalitatief goede banen, gebrek aan training, en gedeeltelijk door leeftijdsdiscriminatie op de arbeidsmarkt.	53
Gepensioneerden	Armoede bij ouderen ontstaat vaak door een onvolledige AOW of door hoge zorgkosten, aangezien deze relatief hoge kosten van het inkomen worden afgetrokken.	60

	Oudere ouderen hebben vaak geen of een beperkt aanvullend pensioen. Hun koopkracht is gedaald omdat aanvullende pensioenen zijn gekort of niet zijn geïndexeerd.	57
	Jongere ouderen hebben vaker een onvolledige AOW, vooral omdat in deze groep relatief veel niet-westerse migranten voorkomen.	57
	Ouderen willen vaak om emotionele redenen hun huis niet verkopen, ondanks dat ze vaak minder ruimte nodig hebben. Ze zijn terughoudend om een waardestijging te realiseren en een deel van hun woningvermogen aan te wenden voor hun pensioen.	19
	Ouderen zijn gemiddeld meer met hun pensioen bezig dan andere leeftijdsgroepen.	78
	Ouderen zijn ontevreden over het huidige pensioenstelsel: ze zijn teleurgesteld dat hun pensioenen jarenlang niet zijn geïndexeerd en soms zelfs gekort.	32
Migranten	Van alle arme volwassenen in 2017 (iets meer dan 666.000 personen volgens het niet-veel-maar-toereikend criterium) had ongeveer de helft een migratieachtergrond.	60
	Kennis over het Nederlandse staatspensioen is cruciaal voor het welzijn van migranten.	59

Van de 65+ huishoudens met een niet-Westerse migratieachtergrond leeft 40% langdurig en structureel onder het bestaansminimum. Ter vergelijking: onder ouderen die geen migratieachtergrond hebben is dit percentage 2,5%. Oudere migranten komen bijna 250 euro per maand tekort om in hun levensonderhoud te voorzien. Dit langdurige leven in armoede heeft verstrekende gevolgen. Als men al een auto had, is die weggedaan. Waar men eerder met regelmaat op vakantie ging, is een bezoek aan familie of verblijf in het land van herkomst nu alleen nog mogelijk als de kinderen betalen. Soms zijn er schulden gemaakt om onverwachte rekeningen te betalen vanwege een achteruitgaande gezondheid, een koelkast die stuk ging, een energierekening die hoger uitviel, of om een naaste uit de brand te helpen. De auteurs geven ook aan dat ze steeds vaker verhalen horen van ouderen die nergens meer op kunnen bezuinigen en afhankelijk zijn van anderen of de voedselbank om te kunnen overleven.

- Migrantten hebben vaker een onvolledige AOW en geen of een zeer laag aanvullend pensioen.
- Migrantten hebben vaker een jongere partner zonder inkomen.
- Migrantten maken minder gebruik van inkomensvoorzieningen zoals huur- en/of zorgtoeslag, AIO (Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen), en andere voorzieningen.
- Migrantten worden vanwege de kostendelersnorm^c gekort op de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO).
- Migrantten leven vóór intreding van de AOW-leeftijd al langdurig op of onder bijstandsniveau, waardoor er geen spaargeld (meer) is.

8,31,45,51,57

^c De kostendelersnorm binnen de Nederlandse bijstandsuitkering houdt in dat de uitkering lager wordt naarmate je de woning met meer volwassenen deelt. Het idee hierachter is dat huisgenoten bepaalde kosten, zoals huur en energie, kunnen delen, waardoor er minder individuele bijstand nodig is. Deze norm geldt niet voor iedereen, bijvoorbeeld niet voor studenten of personen jonger dan 21 jaar.

- Het aanvullend pensioen van migranten is lager door minder arbeidsparticipatie. Migranten zijn vaker arbeidsongeschikt, maken meer gebruik van de bijstand, en er is vaker een situatie met één kostwinnaar. Het is niet bekend in hoeverre migranten gebruikmaken van de derde pensioenpijler.
- Ook in de vierde pijler scoren migranten lager: minder spaargeld, beleggingen, of vermogen in eigen woning. Woningbezit onder oudere migranten is veel minder gangbaar.
- Migranten hebben vaak recht op AIO (Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen), maar deze wordt door slechts de helft tot twee derde van de rechthebbenden aangevraagd.

De volgende factoren spelen een rol:

- Verschillen in pensioenkennis (taalbarrière; lage opleiding; netwerk kan beperkt helpen, bestaat uit andere migranten; ervanuit gaan dat zaken in NL hetzelfde zijn geregeld als in het land van herkomst), toekomstbeeld (overweging om ooit terug te keren naar land van herkomst, waar het leven goedkoper is; ook geld terugsturen naar familie belangrijker; steun van kinderen verwachten als er met pensioen wordt gegaan) en vertrouwen in de pensioensector (er zijn aanwijzingen dat dit lager ligt bij migranten: houden geld liever buiten formele constructies, sparen en verzekeren liever informeel binnen hun eigen kring).
- Geringe kennis van het complexe Nederlandse socialezekerheidsstelsel, waardoor migranten afhankelijk zijn van derden voor het aanvragen van voorzieningen.
- De ingewikkelde aanvraag- en toekenningsprocedures voor toeslagen en andere inkomensaanvullende regelingen, vaak met verrekeningen achteraf.

8,31,45,51,57

- De voorwaarden van deze voorzieningen houden onvoldoende rekening houden met de situatie van degenen waarvoor zij zijn bedoeld. Hierdoor hebben oudere migranten te maken met:
 - Angst om fouten te maken, waardoor niet alleen ontvangen bedragen moeten worden terugbetaald, maar ook hoge boetes kunnen volgen. Veel ouderen hebben dit zelf ervaren of kennen voorbeelden uit hun omgeving.
 - Levenslang onderworpen zijn aan bijstandsregels en controles, zoals een maximum van 13 weken verblijf per jaar in het land van herkomst. Migrantenuderen ervaren al jaren dat zij vaker worden gecontroleerd vanwege hun migratieachtergrond, wat nu ook feitelijk bevestigd is.
 - Het niet mogen behouden van een woning in het land van herkomst wanneer men bijstand ontvangt. Verkoop van deze woning maakt het echter onmogelijk om daar te verblijven vanwege het lage inkomen.
 - Samenwonen met een familielid leidt tot een korting op de AIO (Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen) door de kostendelersnorm (ook wel mantelzorgboete genoemd). Dit terwijl woningdelen en zorg voor elkaar voordelig is, zowel voor betrokkenen als voor de samenleving.

8,31,45,51,57

Vooraf de eerste generatie migranten is kwetsbaar: deze groep heeft de meest onvolledige AOW-opbouw.

8,37

Migranten van Indonesische afkomst zijn minder kwetsbaar. Zij zijn vaak al langer in Nederland, hebben een relatief hoog huishoudeninkomen, leven slechts in beperkte mate onder het sociaal minimum, en zijn qua gezondheid (zorgkosten) vergelijkbaar met ouderen van Nederlandse herkomst.	29
Migranten van Turkse en Marokkaanse afkomst: Zij hebben vaak een lagere sociaal-economische positie en een minder goede gezondheid. Hun pensioenen liggen vaak onder of rond de armoedegrens. Ze hebben recht op een vrij groot deel van de AOW-uitkering, maar hun aanvullend pensioen is vaak laag.	29,44
Migranten uit China en Hong Kong: Onder deze groep is het aandeel alleenstaanden relatief laag, en de arbeidsparticipatie relatief hoog. Hun financiële positie is echter vaak minder gunstig, en ze wonen verder van hun kinderen vandaan. Hun pensioenen liggen vaak onder of rond de armoedegrens. Ze hebben recht op een vrij groot deel van de AOW-uitkering, maar hun aanvullend pensioen is vaak laag.	29,44
Migranten uit buurlanden en andere EU-lidstaten (zoals Italië en Spanje), en voormalige koloniën: Deze groepen scoren relatief wat betreft huishoudenssituatie, sociaaleconomische positie en gezondheid.	29,44
Vluchtelingen zijn vaak extra kwetsbaar. Ze zijn vaker afhankelijk van een (bijstand)uitkering, hebben een relatief laag huishoudeninkomen en ongeveer een kwart leeft onder het sociaal minimum.	29

Eerste generatie niet-westerse migranten zijn kwetsbaar, zowel qua vervangingsratio als qua absoluut inkomen. Wanneer alle inkomens- en vermogensbestanddelen worden meegenomen, heeft 42 procent van de niet-westerse eerste generatie allochtonen een bruto vervangingsratio lager dan 70% (ter vergelijking: bij alle huishoudens is dat 29%).	36,37
Pensioenarmoede komt veel vaker voor onder niet-westerse migranten dan onder gepensioneerden zonder migratieachtergrond. Van de gepensioneerden met een niet-westerse migratieachtergrond leeft 40% onder de armoedegrens, vergeleken met 6% van de gepensioneerden met een westerse migratieachtergrond en 2,5% van de gepensioneerden zonder migratieachtergrond.	45
Pensioenarmoede is het grootst onder migranten uit voormalig Joegoslavië, Iran, voormalige Sovjet-Unie, Irak en Afghanistan. Uit deze landen kwamen vooral vluchtelingen die weinig AOW en weinig aanvullend pensioen of pensioen uit het buitenland ontvangen.	44
Het risico op pensioenarmoede is groter voor vrouwelijke migranten.	49
Migranten hebben relatief vaak een laag inkomen, maar bij een volledige AOW hebben zij een hogere vervangingsratio.	65
In Nederland is kennis over werkloosheidsuitkeringen en staatspensioenen cruciaal voor het welzijn van migranten. Beleidsmakers moeten er rekening mee houden hoe zij beleidsregels communiceren naar migrantengroepen.	59

Veel oudere niet-westerse migrantenhuishoudens leven in een zwakke inkomenspositie, vaak uitsluitend afhankelijk van de AOW of zelfs onder de armoedegrens. Dit komt door het ontbreken van een volledig AOW-recht.

57

Armoede onder migrantenouderen heeft ook gevolgen voor hun sociale leven. Ze bouwen contacten met familie, kennissen en buurtgenoten af omdat het onderhouden van sociale contacten te duur is (bijvoorbeeld het kopen van cadeautjes, anderen iets toe kunnen stoppen/het helpen voorkomen dat zij in financiële problemen geraken). Ze hebben vaak het goedkoopste telefoonabonnement of een prepaidkaart, gebruiken verouderde smartphones en hebben geen pc, tablet of laptop, waardoor ze digitaal niet mee kunnen doen. Verder komen ze weinig buiten de deur, omdat ze het geld missen voor het openbaar vervoer of bijdragen aan speciaal ouderenvervoer, lidmaatschappen van organisaties, of gezamenlijke activiteiten zoals koffie/thee en maaltijden. Schaamte speelt een rol bij migrantenouderen in armoede, omdat ze hun (klein)kinderen en familieleden in het land van herkomst niet kunnen ondersteunen. Dit langdurige gebrek aan financiële middelen veroorzaakt stress, gevoelens van mislukking, en leidt tot een slechte fysieke en mentale gezondheid, waaronder eenzaamheid en depressie. Tijdens de coronapandemie werden deze problemen extra zichtbaar. In de praktijk betekent leven in armoede voor migrantenouderen onder meer dat ze niet elke dag gezond kunnen eten, medische zorg vermijden, sociale contacten verminderen vanwege de kosten en digitaal niet kunnen deelnemen door een gebrek aan moderne technologie.

52

<p>Vrouwen</p>	<p>Vrouwen bouwen relatief minder vaak aanvullend pensioen op (58%, tegenover 92% van de mannen). Gemiddeld bouwen vrouwen in hun leven 40% minder pensioen op dan mannen.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Alleenstaande AOW-gerechtigde vrouwen hebben vooral de AOW-uitkering als belangrijkste bron van inkomen, terwijl alleenstaande mannen een meer evenwichtige verdeling hebben tussen AOW en aanvullend pensioen. Vooral onder vrouwen met een partner was het aandeel met aanvullend pensioen relatief klein, maar dit aandeel is in zeventien jaar tijd meer dan verdubbeld. • Vrouwen met aanvullend pensioen ontvangen in doorsnee aanzienlijk minder dan mannen. In 2017 ontvingen zij gemiddeld 5.400 euro bruto aanvullend pensioen, wat neerkomt op 43% van het mediane bedrag dat mannen ontvingen. • De kloof tussen mannen en vrouwen op het gebied van aanvullend pensioen is de afgelopen jaren wel kleiner geworden. • Vrouwen werken gemiddeld minder uren dan mannen, waardoor zij minder pensioen opbouwen. Dit komt niet alleen door een lager inkomen, maar ook door minder werkervaring en minder kans op doorgroeimogelijkheden, wat ook leidt tot een lagere pensioenopbouw. Gemiddeld verrichten vrouwen 10 uur per week minder betaald werk dan mannen. • Vrouwen werken vaker in sectoren met minder gunstige pensioenregelingen. • Vrouwen zijn financieel kwetsbaar bij een echtscheiding: hun vermogen daalt gemiddeld met 25% bij een scheiding, terwijl dit bij mannen 2% is. Daarnaast zijn ze ook kwetsbaar bij het overlijden of de ziekte van hun partner. 	<p>17,35,49</p>
	<p>Vrouwelijke werknemers hebben relatief vaker geen pensioenopbouw (de zogenaamde 'witte vlek').</p>	<p>8</p>

Alleenstaande vrouwen zijn kwetsbaar, zowel door een lage vervangingsratio als door een laag inkomen. Deze kwetsbaarheid wordt versterkt door kleine of geheel ontbrekende aanvullende pensioenen in de tweede pijler, vaak als gevolg van parttime werk en de combinatie van werk en zorgtaken, zoals na de geboorte van kinderen.	36,37
Opvallend is dat er weinig verschil is tussen mannen en vrouwen wat betreft het percentage dat een laag pensioen verwacht: 15,7% en 13,9%.	50
Oudere alleenstaande vrouwen zonder een geschiedenis van echtscheiding of weduwschap hebben vaak alleen AOW als bron van inkomen en leven soms onder de armoedegrens.	57
Vrouwen hebben een lager inkomen, maar door de AOW een hogere vervangingsratio.	65
Vrouwen beschikken gemiddeld over minder financiële kennis dan mannen.	68
Vrouwen plannen over het algemeen minder voor hun pensioen waardoor ze kwetsbaarder zijn.	68
Mannen zijn over de gehele linie meer betrokken bij hun pensioen dan vrouwen. Ze hebben meer kennis over pensioenen, verdiepen zich meer in hun eigen pensioen, zijn zich beter bewust van de invloed van life-events op hun financiële situatie na pensionering, en nemen vaker maatregelen om hun levensstandaard na pensionering te behouden.	79

<p>Het effect van een echtscheiding na pensionering verschilt tussen mannen en vrouwen. Bij mannen stijgt het persoonlijk inkomen licht, maar hierbij wordt geen rekening gehouden met alimentatie. Bij vrouwen stijgt het inkomen sterk, omdat zij na een scheiding vaak meer uren gaan werken of terugkeren in het arbeidsproces.</p>	<p>4,41</p>
<p>Alleenstaande vrouwen kwetsbaar, zowel door een lage vervangingsratio als door een laag inkomen.</p>	<p>36,37</p>
<p>Vrouwen zijn financieel kwetsbaar bij een scheiding: hun vermogen daalt gemiddeld 25% bij een scheiding, terwijl dit bij mannen 2% is. Ze zijn ook kwetsbaar bij het overlijden of de ziekte van hun partner.</p>	<p>49</p>

Gezondheid

Eigen gezondheid	Mensen met een slechte gezondheid of zorgverplichtingen hebben vaak extra moeite om zich op pensioenkeuzes te richten. Door de vele andere zaken aan hun hoofd, stellen zij pensioenkeuzes uit. Keuzestress, een laag gevoel van self-efficacy, onzekerheid over wat nodig is voor een comfortabel pensioen, en onduidelijkheid over waar ze hulp kunnen krijgen, dragen bij aan dit uitstelgedrag. Hierdoor maken zij soms suboptimale keuzes, puur om van de keuzestress af te komen.	2
	Na een fysieke gezondheidsschok hebben mensen gemiddeld meer inkomen nodig om tevreden te blijven over hun financiële situatie. Ze willen nog steeds leuke dingen doen, maar door fysieke beperkingen kost dit meer. Mensen met een cognitieve gezondheidsschok hebben daarentegen juist minder behoefte aan leuke activiteiten, waardoor hun bestedingsbehoefte afneemt.	42
	Na een gezondheidsschok nemen de niet-medische uitgaven iets af, terwijl de medische uitgaven toenemen. De daling in niet-medische uitgaven wordt echter niet direct veroorzaakt door de stijging in medische kosten. Veroudering leidt niet noodzakelijk tot lagere niet-medische uitgaven. Personen met een slechte gezondheid besteden meer aan huishoudelijke taken en minder aan vrijetijdsactiviteiten. Vooral stellen geven minder uit aan gezinsvakanties. Huishoudens met een slechte gezondheid geven minder uit aan transport dan gezonde huishoudens.	67

Mantelzorg	In mantelzorgsituaties waarin men iemand die zorg nodig heeft in huis neemt of bij diegene gaat wonen, wordt men beschouwd als ‘kostendeler’. Dit leidt tot een verlies van inkomen, wat financiële problemen kan veroorzaken.	61
------------	--	----

Sociaaleconomische status

Vermogen		
Woning	Een koopwoning vertegenwoordigt vermogen. Verzilverconstructies, zoals een omkeer-hypotheek of equity release, kunnen huishoudens met een laag inkomen en beperkt vermogen na pensionering extra inkomen bieden, zonder dat zij hun woning hoeven te verlaten. Dit versterkt de financiële weerbaarheid van huishoudens. Ze kunnen deze extra financiële ruimte bijvoorbeeld gebruiken voor het verduurzamen en levensbestendig maken van hun woning, of bij life events zoals echtscheiding of verlies van een partner, zodat een gedwongen verkoop van de woning wordt voorkomen. Dit kan ook aantrekkelijk zijn voor zelfstandigen met wisselende inkomens.	4,7,10,11, 19,50
	Vermogen in een koopwoning betekent minder risicospreiding en is illiquide.	4,8,10,19
	Een koopwoning zorgt voor lagere woonlasten. Een (bijna) afgeloste woning levert een aanzienlijke, structurele besparing op de maandlasten op, wat anders aan huur zou moeten worden besteed.	10,54

	Het verzilveren van woningwaarde na of voor pensionering gebeurt nog te weinig.	11
	Huurders beschikken over minder liquide middelen dan huiseigenaren; een groot deel leeft van maand tot maand ('hand-to-mouth huishoudens').	20
	Huiseigenaren die een restschuld hebben op hun huis zijn kwetsbaarder. (Disclaimer*: dit rapport stamt uit 2015. De huizenprijzen daalden bijna met een derde tussen 2008 en 2013, maar zijn sindsdien sterk gestegen. Dit kan echter opnieuw een risicofactor worden als de markt verandert.	54
	Uit een simulatie in het onderzoek blijkt dat huurders aanzienlijk minder spaargeld hebben dan nodig is om inkomensschokken op te vangen, terwijl huiseigenaren meestal meer vermogen hebben dan nodig, maar dit vermogen is vaak illiquide.	21
Liquide vermogen	Er is een onderscheid tussen liquide vermogen (zoals spaargeld, beleggingen) en illiquide vermogen (zoals een huis en pensioen). Liquide vermogen is nodig om financiële schokken op te vangen. Spaargeld stelt mensen in staat om financiële tegenvallers op te vangen. Een laag (liquide) vermogen maakt mensen kwetsbaar, omdat ze dan lastig financiële tegenvallers op kunnen vangen.	19,20
	Bij 4% van de 65-plussers voor komt een negatief vermogen (schulden) voor.	17

	Ongeveer 8% van de huishoudens waarvan het oudste lid 65-plus is, heeft bijna geen liquide middelen (minder dan een half maandinkomen).	20
	‘Hand-to-mouth’ (htm)-huishoudens geven elke maand hun volledige inkomen uit, zonder buffers op te bouwen. Vaak zijn dit middeninkomens. In 2010 had 19% van de Nederlandse huishoudens een htm-status.	20
	Huishoudens met minder dan 10.000 euro aan vermogen kunnen een laag pensioen verwachten.	50
	Groepen met minder vermogen zijn onder andere jongeren, huurders, mensen met een lagere opleiding en een lager salaris. De vermogenssituatie van iemands ouders heeft een grote invloed op de vermogensopbouw van het individu later in het leven.	55
Inkomen		
Inkomensstijging	Bij mensen met een sterke loonontwikkeling is de vervangingsratio vaak lager.	4
Laag inkomen	Over het algemeen is de vervangingsratio bij mensen met een laag inkomen hoger. In Nederland is de vervangingsratio van werknemers met lage inkomens relatief hoog, gemiddeld tegen de 100%, vergeleken met andere landen.	7,8,26,65,83
	Bij onvolledige AOW-opbouw door tijdelijk verblijf in het buitenland tussen de leeftijd van 15 tot 65 jaar, worden vooral mensen met lagere inkomens geraakt.	4

	Een laag inkomen brengt stress met zich mee, wat sparen extra bemoeilijkt. Daarnaast maken mensen met een laag inkomen vaak gebruik van sociale voorzieningen, wat hun financiën complex maakt.	19
	Huishoudens met een laag inkomen plannen over het algemeen minder voor hun pensioen, waardoor ze kwetsbaarder zijn.	68
	Mensen onder de 55 jaar die moeite hebben rond te komen, hebben over het algemeen meer moeite met het begrijpen van het pensioen.	74
	Mensen die moeite hebben om rond te komen, hebben minder inzicht in hoe hun financiële situatie er tijdens hun pensioen uit zal zien.	64
	Mensen met een laag inkomen hebben meestal ook minder (liquide) vermogen.	55
Middeninkomen	Middeninkomens hebben minder liquide middelen dan hoge inkomens en daardoor minder flexibiliteit.	11
	Binnen de 'hand-to-mouth-huishoudens' zijn middeninkomens oververtegenwoordigd.	20

	Mensen met bovenmodale inkomens zijn over het algemeen wat meer betrokken bij hun pensioen. Ze hebben meer kennis over pensioenen, verdiepen zich meer in hun eigen pensioen, zijn zich beter bewust van de invloed van life-events op de financiële situatie na pensionering, en nemen meer maatregelen om later dezelfde levensstandaard te behouden.	79
Htm-huishoudens	‘Hand-to-mouth-huishoudens’ geven elke maand hun volledige inkomen uit en bouwen daardoor geen financiële buffers op. Ze zijn kwetsbaar voor macro-economische schokken, zoals hogere rentes, doordat ze vaak hoge schulden hebben.	20
Hoog inkomen	Hoge inkomens hebben vaak een relatief groot gat tussen hun verwachte pensioeninkomen en hun gewenste en minimale uitgaven.	25
	Bij hoge inkomens ziet bijna 70% een tekort niet aankomen (tekort = niet aan bestedingen kunnen voldoen, gerelateerd aan de consumptievloer).	27
Opleiding		
Lagere opleiding	Mensen met een lagere opleiding hebben vaak minder vermogen.	8,19
	Hoe lager het opleidingsniveau van de hoofdkostwinner, hoe groter de kans dat het huishouden een ‘hand-to-mouth’ -status heeft	20
	Mensen met een lagere opleiding hebben gemiddeld een lager inkomen, maar door de AOW een hogere vervangingsratio.	65

	Mensen met een lagere opleiding hebben over het algemeen minder financiële kennis.	68
Midden- en hogere opleiding	Mensen met een hogere opleiding hebben vaak te weinig liquide middelen om schokken op te vangen (voor lagere opleidingsniveaus is de analyse niet uitgevoerd).	21

Arbeidsverleden

Zelfstandigen	<p>Zelfstandigen bouwen minder pensioen op dan werknemers. Zo bouwt 94% geen (tweedepijler) pensioen op en heeft 82% van de zelfstandigen een vervangingsratio van minder dan 60%. Een groot deel van hen heeft te weinig pensioenrechten opgebouwd in zowel de tweede als de derde pijler. Hoewel een deel van de zzp'ers wel pensioenrechten heeft opgebouwd in de tweede pijler, zijn deze vaak veel lager dan die van mensen in loondienst. Zzp-huishoudens sparen iets vaker in de derde pijler dan werknemers, en de bedragen die zij sparen zijn iets hoger. Desondanks blijft de rol van de derde pijler beperkt in het totale pensioen.</p> <p>Ten eerste wordt het pensioen bij zzp'ers vaker opgebouwd via vrij vermogen, wat het risico met zich meebrengt dat dit vermogen voor de pensionering aan andere uitgaven wordt besteed. Ten tweede leidt de beperkte opbouw in de tweede pijler, die slechts gedeeltelijk wordt gecompenseerd door de hogere opbouw in de derde pijler, ertoe dat zzp'ers minder goed verzekerd zijn voor het langlevensrisico (tenzij ze vanuit hun vrije vermogen geen annuïteit kopen bij pensionering). Voor 30% van alle huishoudens dreigt een tekort aan financiële middelen na pensionering, waaronder veel zzp'ers die zelf verantwoordelijk zijn voor hun pensioenopbouw.</p>	3,8,12,25,38 46,65,77
---------------	---	--------------------------

Zzp'ers vormen, wat betreft hun vervangingsratio, een kwetsbare groep, maar de variatie binnen deze groep is groot. De helft van de zzp'ers haalt het streefgetal van 70% niet, zelfs wanneer andere vermogensbronnen worden meegerekend. Er is sprake van een ongelijke verdeling onder zelfstandigen: slechts een klein aantal heeft een aanzienlijk bedrag op de bedrijfsrekening staan, terwijl de meerderheid een bedrijfsvermogen van minder dan 10.000 euro heeft.	25,36,46, 54,83
Huishoudens met uitsluitend zzp'ers hebben een lagere vervangingsratio dan huishoudens met alleen werknemers. Combinatiehuishoudens (met zowel een werknemer als een zzp'er) hebben gemiddeld dezelfde vervangingsratio als huishoudens met alleen werknemers.	83
Wanneer het vermogen uit de woning en de onderneming wordt meegeteld, is het pensioeninkomen voor de gemiddelde werknemer en de gemiddelde zelfstandige ongeveer gelijk.	7
Zelfstandigen hebben hogere verwachte uitgaven. Na pensionering kunnen zij te maken krijgen met hogere hypotheekkosten door grotere restschuld en het wegvallen van hypotheekrenteaf trek. Echter, bezitten zzp'ers vaak duurdere eigen woningen dan werknemers, met een iets lager percentage dat nog afgelost moet worden. Hierdoor hoeven zzp'ers na hun pensionering relatief minder aan woonlasten te besteden dan werknemers.	25,46 77
Voor al zzp'ers in de dienstverlenende en enkele agrosectoren halen de vervangingsratio van 70% vaak niet.	8

Ondernemers zijn vaker goed op de hoogte van pensioenregelingen, mogelijkheden voor extra pensioenopbouw en hun toekomstige inkomensbehoeften na pensionering. Ze denken ook vaker na over hun financiën na pensionering en schatten hun toekomstig pensioeninkomen doorgaans iets lager in dan andere werkenden. Daarnaast nemen ze vaker maatregelen zoals beleggen, kostenbesparing en langer doorwerken. Ondernemers treffen meer pensioenmaatregelen dan de rest van de beroepsbevolking.	71,74,78
Zelfstandigen hebben vaak niet significant meer privévermogen dan werknemers met een vergelijkbaar inkomen. Ze realiseren hun spaarintenties vaak niet door uitstelgedrag, de noodzaak om hun bedrijf te financieren, of andere ondernemerskeuzes.	46
Laagbetaalde flexwerkers en zzp'ers tussen de 30 en 55 jaar bouwen weinig pensioen op en hebben een laag en/of onzeker inkomen. De meesten geven aan niet te sparen voor hun pensioen en willen ook niet nagaan hoeveel pensioen ze hebben opgebouwd (informatie-aversie).	69
In vergelijking met werknemers komen huishoudens met een zzp'er significant vaker geld tekort. Verschillende oorzaken kunnen hierbij een rol spelen: uitstelgedrag, sociale normen ("Zzp'ers om mij heen bouwen ook geen pensioen op, dus hoef ik me ook geen zorgen te maken") en een lage financiële geletterdheid. Opvallend is dat zzp'ers relatief veel liquide vermogen hebben.	77
Zzp'ers bouwen gemiddeld meer vermogen op.	65

	Van de hybride werkers – mensen die zowel als zelfstandige als werknemer inkomen hebben – bouwt 29% geen pensioen op.	8
Onderbreking in betaald werk	In de jaren waarin geen betaalde arbeid is verricht, bouwt men geen pensioen op, wat leidt tot een lagere vervangingsratio.	65
(Langdurig) werklozen	Zie hierboven bij ‘onderbreking in betaald werk’.	8,36
	Huishoudens waarin niemand een baan heeft of waarbij de hoofdkostwinner een tijdelijk arbeidscontract heeft, lopen een verhoogd risico op een ‘hand-to-mouth’-status.	20
	Werkelozen zijn kwetsbaar, zowel door een lage vervangingsratio als een laag inkomen.	36
Tijdelijk contract	Huishoudens waarin niemand een baan heeft of waarbij de hoofdkostwinner een tijdelijk arbeidscontract heeft, lopen een verhoogd risico op een ‘hand-to-mouth’-status.	20
Arbeidsongeschikten	Arbeidsongeschikten zijn kwetsbaar, door zowel een lage vervangingsratio als een laag inkomen.	36
Parttimers	Driekwart van de respondenten die parttime werkt, neemt het pensioen niet mee in de overweging om minder te gaan werken. Zeven op de tien heeft niet onderzocht wat minder werken betekent voor hun pensioenopbouw, en zelfs degenen die dit wel doen, ondernemen vaak geen actie.	73

Zware beroepen	(Oudere) werknemers in gevaarlijke of zware beroepen kunnen langdurige gezondheidsproblemen ervaren, zelfs na pensionering, wat hun financiële stabiliteit verder kan ondermijnen.	53
Flexwerkers	De pensioenopbouw van (voormalig) flexwerkers is over het algemeen laag.	65
Arbeidsongeschikten	Mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering hebben een lage vervangingsratio en een laag absoluut inkomen.	36

Mesoniveau Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal	Sociale bronnen zoals familie, vrienden en de gemeenschap, hulp van non-profit organisaties en gemeenschapsorganisaties, en andere professionele bronnen zoals programma's via werkgevers (in het algemeen, niet per se gericht op pensioen) maken mensen minder kwetsbaar.	16,56
	In de fase waarin mensen richting pensioen gaan ('decumulation phase') hebben ze toegang nodig tot hulp en steun, vooral als ze zelf de kennis en vaardigheden missen.	2

Macroniveau Pensioenstelsel

Onvolledige AOW	Mensen die tussen hun 25 ^{ste} en 65 ^{ste} in het buitenland hebben gewoond, bouwen in die periode geen AOW op. Als zij geen aanvullend pensioen hebben, verkeren ze in ongeveer dezelfde financiële situatie als huishoudens met bijstand, aangezien zij een AIO (Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen) -uitkering ontvangen op bijstandsniveau. Ter illustratie: een alleenstaande op bijstandsniveau komt ongeveer € 94 per maand tekort.	4,7,24
Witte vlek	De witte vlek bestaat uit werknemers wiens werkgever geen collectief pensioen aanbiedt. Het gaat naar schatting om 9-10% van de werknemers. Zonder een tweede pijlerpensioen kan er een aanzienlijke terugval in inkomen optreden. Vaak betreft het kleine en/of jonge bedrijven waar nog geen cao of pensioenregeling is afgesproken. Dienstverlenende sectoren hebben procentueel gezien de meeste werknemers zonder pensioenopbouw	8,50, 3,8,38
Grijze vlek	Mensen die pensioen opbouwen in een ongunstige pensioenregeling (met een hoge franchise, een laag opbouwpercentage) hebben in totaal vaak slecht een klein pensioen, dat vooral uit AOW bestaat.	4,50
Flexibele contracten	Tot begin 2022 gold voor uitzendkrachten dat zij pas na 26 weken pensioen gingen opbouwen.	8

Sinds 2020 hebben payrollwerknemers ^d recht op dezelfde pensioenregeling als werknemers in vaste dienst binnen dezelfde sector, maar daarvoor was dat niet het geval.	8
--	---

Voorzieningen en regelingen

Sociale voorzieningen	Mits mensen deze voorzieningen gebruiken, vormen ze een aanvulling op het inkomen. Echter, lang niet alle ouderen maken gebruik van de voorzieningen waar ze recht op hebben. Bijna iedereen die recht heeft op de AOW, ontvangt deze ook. Het niet-gebruik van twee aanvullende regelingen voor ouderen is hoog: ongeveer 50% maakt geen gebruik van de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO) en ongeveer 45% van de Overbruggingsregeling AOW (OBR ^e). Het niet-gebruik van huurtoeslag en kindgebonden budget onder 65-plussers is ongeveer 14%. Over het niet-gebruik van andere toeslagen en gemeentelijke regelingen zijn geen cijfers beschikbaar.	1-3
-----------------------	---	-----

- d Payrollwerknemers zijn werknemers die in dienst zijn bij een payrollbedrijf, maar voor een andere organisatie werken. Dit betekent dat de payrollorganisatie verantwoordelijk is voor de loonadministratie, belastingafdrachten en arbeidsvoorwaarden, terwijl de werknemer zijn dagelijkse werkzaamheden uitvoert bij een opdrachtgever.
- e De Overbruggingsuitkering (OBR) is een tijdelijke aanvulling op het inkomen voor mensen die door de verhoging van de AOW-leeftijd tijdelijk minder inkomen hebben, zoals bij een lager of stopgezet vroegpensioen.

Financiële producten

	Leenconstructies zoals de aflossingsvrije hypotheek en de krediethypotheek zijn relatief eenvoudig en herkenbaar. De constructie ‘verkopen en terughuren’ is ingewikkelder, maar ontzorgt mensen wel en levert relatief veel direct geld op zonder dat ze hoeven te verhuizen.	10
	(Vooral) voor zzp’ers vormen derdepijlerproducten een mogelijke aanvulling op het pensioen. Echter, hier wordt maar weinig gebruik van gemaakt, en de ingelegde bedragen zijn meestal laag.	8,83

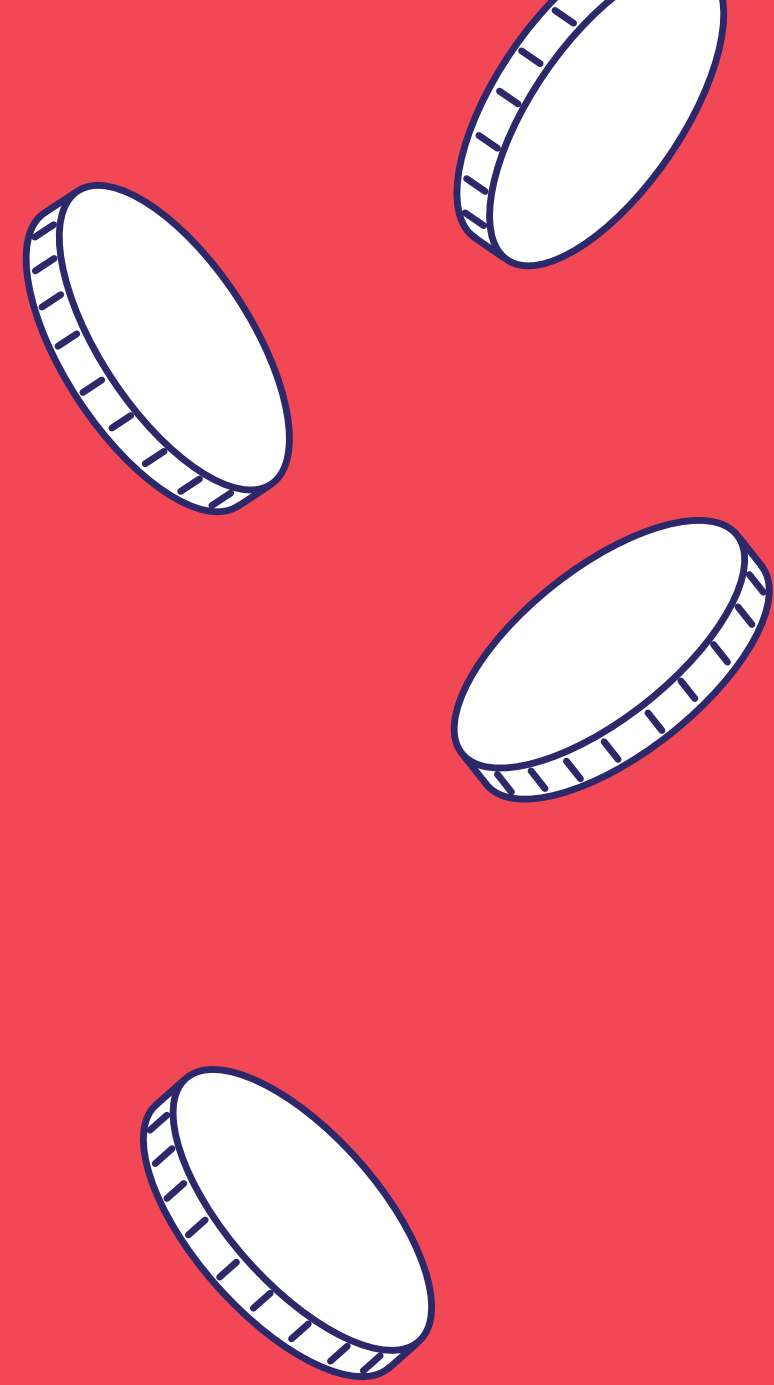
Complexiteit

	Financiën zijn moeilijk te begrijpen. De markt en het aanbod veranderen voortdurend, worden steeds complexer en digitaliseren. Er is veel informatie en advies beschikbaar (bijvoorbeeld via experts, apps en websites), maar het is lastig te bepalen wat betrouwbaar is en hoe je een goede beslissing kunt nemen.	16
	In een stressvolle tijd, met hogere kosten van levensonderhoud, economische onzekerheid en inflatie, moeten mensen moeilijke financiële beslissingen nemen, waaronder die over hun pensioen. Het proces is complex en riskant vanwege de vele keuzes en de ernstige consequenties van fouten. Keuze-overbelasting kan impulsieve acties veroorzaken, terwijl gebrek aan ervaring in pensioenplanning de uitdaging vergroot. Daarnaast maken toeslagen en subsidies de financiën erg complex.	2,19

Verzilveropties voor de eigen woning hebben verschillende dimensies in de beoordeling en zijn voor eigenaren complex om te overzien.	10,11
--	-------

Culturele factoren

Zorgtaken zijn ongelijk verdeeld tussen mannen en vrouwen. Kinderopvang is kostbaar en schooltijden komen niet overeen met werktijden. Verlofregelingen, kinderopvang en schooltijden sluiten niet aan op de behoeften van de werkende ouder. Dit draagt bij aan de financiële kwetsbaarheid van vrouwen.	17,35,49
---	----------

Literatuurlijst

Literatuurlijst

1. Algemene Rekenkamer (2019). *Ouderdomsregelingen ontleed*. <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2019/11/13/ouderdomsregelingen-ontleed>
2. Atkinson, A., & Overton, L. (2023). *Planning for retirement in the workplace: Focus on defined contribution pensions in the UK*. OECD Forum. <https://www.oecd.org/en/blogs/2023/09/planning-for-retirement-in-the-workplace-focus-on-defined-contribution-pensions-in-the-uk.html>
3. Autoriteit Financiële Markten (2023). *Fiscaal-gefaciliteerde opbouw van individueel pensioenvermogen in de derde pijler: Een analyse van de afnemerskant op basis van CBS-microdata*. https://www.afm.nl/~/_profmedia/files/doelgroepen/pensioenuitvoerders/2023/pensioenopbouw-derde-pijler.pdf
4. Autoriteit Financiële Markten (2018). *Keuzevrijheid en maatwerk bij pensioeninleg: Literatuurstudie en consumentenonderzoek*. <https://www.afm.nl/nl-nl/sector/actueel/2018/sep/keuzevrijheid-pensioendeelnemers>

5. Autoriteit Financiële Markten (2012). *Pensioenrisicoanalyse: Onderzoek naar de verwachte hoogte van toekomstige pensioeninkomens*. <https://www.afm.nl/~profmedia/files/rapporten/2012/rapport-pensioenrisicoanalyse.ashx>
6. Autoriteit Financiële Markten (2023). *Verlaag drempels in de derde pijler: Inzichten uit het AFM onderzoek naar de risico's voor deelnemers in de derde pijler*. <https://www.afm.nl/~profmedia/files/doelgroepen/pensioenuitvoerders/2023/verlaag-drempels-derde-pijler.pdf>
7. Biesenbeek, C., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., & Knoef, M. (2024). *De toereikendheid van pensioenen: Naar een completer beeld van pensioeninkomen van de Nederlandse bevolking*. De Nederlandsche Bank. <https://www.dnb.nl/publicaties/publicaties-onderzoek/analyse/de-toereikendheid-van-pensioenen/>
8. Biesenbeek, C., Van Voss, B. H., & Mastrogiacomo, M. (2020). *Werkenden zonder pensioenopbouw*. DNB Occasional Studies, 20(3). <https://www.dnb.nl/media/ft2pioiv/werkenden-zonder-pensioenopbouw.pdf>
9. Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32(7), 513–531. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.32.7.513>
10. Brounen, D., Kortleve, N., & Ponds, E. (2019). *Pensioenaanvullingen uit het eigen woningbezit*. Netspar Design Papers (123). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/P20190613_Paper_DP123_Brounen-2.pdf
11. Brounen, D., Van Ewijk, C., Gielen, A., Knoef, M., & Mastrogiacomo, M. (2023). Laat pensioenfondsen overwaarde huis te gelde maken via participatiehypotheek. *Economisch Statistische Berichten*, 108(4820), 182–185. https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/76704582/182-185_EwijkBrounen.pdf
12. Brügggen, L., & Post, T. (2018). *Meer keuze leidt niet automatisch tot hogere pensioenbetrokkenheid*. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/Netspar-brief-15-keuze-pensioenbetrokkenheid.pdf>

13. Brzozowski, M., & Visano, B. S. (2017). “Havin’ money’s not everything, not havin’ it is”: The importance of financial satisfaction for life satisfaction in financially stressed households. SSRN. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3087227>
14. Bucher-Koenen, T., Alessie, R. J. M., Lusardi, A., & Van Rooij, M. (2021). *Fearless women: Financial literacy and stock market participation*. ZEW - Centre for European Economic Research Discussion Paper No. 21-015. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3798304>
15. Financial Consumer Agency of Canada (2021). *Canadians’ financial well-being: Summary of FCAC survey findings*. <https://www.canada.ca/en/financial-consumer-agency/programs/research/summary-covid-19-surveys.html>
16. Financial Consumer Agency of Canada (2021). *Make change that counts: National financial literacy strategy 2021-2026*. <https://www.canada.ca/en/financial-consumer-agency/programs/financial-literacy/financial-literacy-strategy-2021-2026.html>
17. Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *Welvaart in Nederland*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2019/27/welvaart-in-nederland-2019>
18. Ciurila, N., Elbourne, A., Van Ewijk, C., & Kramer, B. (2020). *Lage rente en de toekomst van pensioenen*. CPB Policy Brief. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Netspar-Policy%20Brief-Lage-rente-en-de-toekomst-van-pensioenen.pdf>
19. Ciurila, N., Kramer, B., Luginbuhl, R., & Smid, B. (2021). *Sturen naar vermogen: De vermogensopbouw bezien vanuit de levensloop*. CPB Policy Brief. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Policy-Brief-Sturen-naar-vermogen.pdf>
20. Ciurila, N., & Luginbuhl, R. (2023). *Hand-to-mouth-huishoudens: Een vergelijking tussen Nederland en andere Europese landen*. CPB. <https://www.cpb.nl/hand-mouth-huishoudens-een-vergelijking-tussen-nederland-en-andere-europese-landen>

21. Ciurila, N., Van Heuvelen, H., Luginbuhl, R., & Smid, B. (2020). *Are the savings of Dutch households optimal?* CPB Policy Brief. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Communication-feb2020-Are-the-savings-of-dutch-households-optimal.pdf>
22. CNV Vakcentrale (2022). *Grote zorgen om koopkracht senioren: Position paper t.b.v. het rondetafelgesprek in de Tweede Kamer op 10 maart 2022 over de koopkracht van ouderen.* <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2022Z03715&did=2022D07623>
23. Commissie Sociaal Minimum (2023). *Een zeker bestaan: Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport I.* <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/06/30/een-zeker-bestaan-rapport-i-commissie-sociaal-minimum>
24. Commissie Sociaal Minimum (2023). *Een zeker bestaan: Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport II.* <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/28/een-zeker-bestaan-naar-een-toekomstbestendig-stelsel-van-het-sociaal-minimum-rapport-ii>
25. De Bresser, J., & Knoef, M. (2015). Can the Dutch meet their own retirement expenditure goals? *Labour Economics*, 34, 100–117. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2015.03.014>
26. De Bresser, J., Knoef, M., & Kools, L. (2021). Cutting one's coat according to one's cloth: How did the great recession affect retirement resources and expenditure goals? *Journal of Economic Behavior & Organization*, 188, 126–166. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2021.05.010>
27. De Bresser, J., Knoef, M., & Kools, L. (2017). *Pensioenwensen voor en na de crisis*. Netspar Design Papers (85). <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/pensioenwensen-voor-en-na-de-crisis>
28. De Nederlandsche Bank (geen jaartal). *Dekkingsgraad (oude) pensioenstelsel.* <https://www.dnb.nl/actuele-economische-vraagstukken/pensioen/dekkingsgraad/>
29. De Regt, S., Das, M., & Fokkema, T. (2022). *Migrantenouderen in Nederland: Een beschrijvende analyse van de levenssituatie van ouderen uit de 20 grootste herkomstgroepen.* CBS. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/migrantenouderen-in-nederland>

30. Folmer, K., Westerhout, E., Starink, B., Ponds, E., & Lever, M. (2018). *Effecten van meer keuzevrijheid bij pensioenuitkering*. Netspar Design Papers (105). <https://www.netspar.nl/publicatie/effecten-van-meer-keuzevrijheid-bij-pensioenuitkering/>
31. Goudswaard, K. P., Beetsma, R. M. J. W., Nijman, T. E., & Schnabel, P. (2010). *Een sterke tweede pijler: Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Commissie Toekomstbestendigheid Aanvullende Pensioenregelingen, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. <https://hdl.handle.net/1887/15639>
32. Goudswaard, M. K. (2022). *Effecten van de hervorming van het pensioenstelsel*. ESB. <https://esb.nu/effecten-van-de-hervorming-van-het-pensioenstelsel/>
33. Hoff, S., & Van Hulst, B. (2019). *Armoede in kaart: 2019*. SCP. <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaat2019>
34. IBO Pensioenopbouw (2024). *Pensioenopbouw in balans*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2024/06/27/bijlage-1-ibo-pensioenopbouw-in-balans>
35. Kali, S., Been, J., Knoef, M., & Kooy, A. van M. (2021). *Gelijke rechten, maar geen gelijke pensioenen: De genderkloof in Nederlandse tweedepijlerpensioenen*. Netspar Design Papers (178). <https://www.netspar.nl/kennisplein/gelijke-rechten-maar-geen-gelijke-pensioenen-de-genderkloof-in-nederlandse-tweedepijlerpensioenen/>
36. Knoef, M., Been, J., Alessie, R., Caminada, K., Goudswaard, K., & Kalwij, A. (2016). Measuring retirement savings adequacy: Developing a multi-pillar approach in the Netherlands. *Journal of Pension Economics and Finance*, 15(1), 55–89. <https://research.rug.nl/en/publications/measuring-retirement-savings-adequacy-developing-a-multi-pillar-a>
37. Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., & Rhuggenaath, J. (2017). *De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen*. Netspar Design Papers (68). <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/de-toereikendheid-van-pensioenopbouw-na-de-crisis-en-pensioenherv>

38. Knoef, M., & Goudswaard, K. (2022). *Effecten van de hervorming van het pensioenstelsel*. ESB. <https://esb.nu/effecten-van-de-hervorming-van-het-pensioenstelsel/>
39. Knoef, M., Goudswaard, K., Been, J., & Caminada, K. (2014). *Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief*. Netspar Design Papers (41). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/Netspar_design_41-WEB-1.pdf
40. Knoef, M., Goudswaard, K., Been, J., & Caminada, K. (2015). *Veel variatie in de pensioenopbouw van Nederlandse huishoudens*. Netspar Brief (2). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/Netspar_Brief_2_web_DEF.pdf
41. Kooiman, T., Marcel, L., Van De Meerendonk, E., & Rhuggenaath, J. (2019). *Income and wealth during the course of life*. CPB. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/cpb-background-document-income-and-wealth-during-the-course-of-life.pdf>
42. Kools, L., & Knoef, M. (2017). *Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering*. Netspar Design Papers (78). <https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/Netspar-Design-Paper-78-WEB.pdf>
43. Kools, L., & Knoef, M. (2019). Health and consumption preferences: Estimating the health state dependence of utility using equivalence scales. *European Economic Review*, 113, 46–62. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292119300017>
44. Lössbroek, J. E., De Regt, S., Fokkema, T., & Das, M. (2024). *De ongelijkheid van pensioeninkomens van migranten*. NIDI DEMOS 40(1). <https://nidi.nl/demos/de-ongelijkheid-van-pensioeninkomens-van-migranten/>
45. Lössbroek, J., & Fokkema, T. (2022). *Waar komt armoede onder gepensioneerde migranten vandaan?* NIDI DEMOS 38(10). <http://publ.nidi.nl/demos/2022/demos-38-10-lossbroek.pdf>
46. Mastrogiacomo, M. (2016). *De pensioenpuzzel van zelfstandigen: Zelfstandigen maken pensioenambities niet waar*. Netspar Design Papers (7). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/D20161108_NetsparBrief7_Mastrogiacomo.pdf

47. Mercer (2023). *Mercer CFA Institute Global Pension Index 2023*. <https://www.mercer.com/insights/investments/market-outlook-and-trends/mercer-cfa-global-pension-index/>
48. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2019). *Beleidsdoorlichting Artikel 8 Oudedagsvoorziening*. https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2020A00348
49. Mosman, A. (2023). *Werk aan de winkel: Op weg naar financiële onafhankelijkheid van vrouwen*. APG. https://eeneerlijkverhaal.nl/wp-content/uploads/2023/06/APG-Whitepaper_Werk-aan-de-winkel.pdf
50. Muns, S., & Van Soest, A. (2023). Kwetsbare groepen hebben vaak ook een pensioengat. *Economisch Statistische Berichten*, 108(4819), 140–141. <https://esb.nu/kwetsbare-groepen-hebben-vaak-ook-een-pensioengat/>
51. Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (NOOM) (2022). *Position paper t.b.v. rondetafelgesprek Tweede Kamercie*. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2022Z03713&did=2022D07622>
52. Zie 51 hierboven (zelfde publicatie).
53. OECD (2023). *Pensions at a glance 2023*. <https://doi.org/10.1787/678055dd-en>
54. Parlevliet, J., & Kooiman, T. (2015). *Wealth formation of Dutch households: A policy assessment*. DNB Occasional Studies 13 (1). https://www.dnb.nl/media/5baicukv/201502_nr-1_-2015-wealth_formation_of_dutch_households_a_policy_assessment.pdf
55. Rijksoverheid (2022). *Licht uit, spot aan: de vermogensverdeling*. IBO Vermogensverdeling. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/07/08/ibo-vermogensverdeling-5-juli-2022>
56. Salignac, F., Marjolin, A., Reeve, R., & Muir, K. (2019). Conceptualizing and measuring financial resilience: A multidimensional framework. *Social Indicators Research*, 145(1), 17–38. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02100-4>
57. Scholte, R., & Lammers, M. (2017). *Inkomenspositie ouderen*. SEO Economisch Onderzoek. https://www.seo.nl/wp-content/uploads/2020/04/2017-09_Inkomenspositie_ouderen

68. Van Rooij, M. C. J., Lusardi, A., & Alessie, R. J. M. (2011). Financial literacy and retirement planning in the Netherlands. *Journal of Economic Psychology*, 32(4), 593–608. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.02.004>
69. Wijzer in geldzaken (2021). *Geldgesprekken in de buurt: Een echt gesprek over geld in hun eigen buurt met mensen die doorgaans niet zo snel in onderzoek worden betrokken*. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/geldgesprekken-deelonderzoek-2-pensioen3daagse-oktober-2021-met-audio.pdf>
70. Wijzer in geldzaken (2015). *Hoe staan werkzame 50-plussers tegenover pensioen?* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/pers/64-procent-van-50-plussers-blijft-doorwerken/>
71. Wijzer in geldzaken (2012). *Meer grip op pensioen. Rapportage Pensioenmodule Publieksmonitor*. https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/Onderzoek_meer_grip_op_je_pensioen_september_2012.pdf
72. Wijzer in geldzaken (2019). *Onderzoek nabestaandenpensioen: Een onderzoek naar de kennis en het gedrag van Nederlanders rondom het nabestaandenpensioen en berekeningen van de inkomsten van nabestaanden na overlijden partner*. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/onderzoek-pensioen3daagse-nabestaandenpensioen-2019.pdf>
73. Wijzer in geldzaken (2023). *Oog voor later? Onderzoek rondom Pensioen3Daagse 2023*. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/rapport-onderzoek-pensioen3daagse-def.pdf>
74. Wijzer in geldzaken (2018). *Pensioen en financiële levensloop: Hoe stimuleren we 55-minners om actie te ondernemen voor hun pensioen?* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/pensioen-en-financiele-levensloop.pdf>
75. Wijzer in geldzaken (2016). *Pensioenmonitor 2016: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking*. https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/Pensioenmonitor_2016_wijzer_in_geldzaken.pdf
76. Wijzer in geldzaken (2018). *Pensioenmonitor 2018: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de*

- oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking.* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/pensioenmonitor-2018-Wijzer-in-geldzaken.pdf>
77. Wijzer in geldzaken. (2020). *Pensioenmonitor 2020: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking.* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/pensioenmonitor-2020-wijzer-in-geldzaken.pdf>
78. Wijzer in geldzaken (2022). *Pensioenmonitor meting 2022: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking (21-67 jaar).* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/22063605-ipsos-pensioenmonitor-2022-wig-rapportage-v2.0.pdf>
79. Wijzer in geldzaken (2016). *Pensioenverevening bij echtscheiding: Waarom kiezen deelnemers niet bewust? Resultaten kwalitatief onderzoek.* https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/Kwalitatief_onderzoek_pensioenverevening.pdf
80. Wijzer in geldzaken (2021). *Wat weten Nederlanders over pensioen? Kwantitatief onderzoek onder de beroepsbevolking en laag/midden betaalde zzp'ers.* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/32649.pensioen3daagse-2021-rapportage-def.pdf>
81. Wijzer in geldzaken, Nibud (2024). *Financieel kwetsbaar.* <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/7199-wig-nib-rapport-financieel-kwetsbaar-def.pdf>
82. WRR (2020). *Doenvermogen: Van toets naar tools.* <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2020/09/15/doenvermogen>
83. Zwinkels, W., Knoef, M., Been, J., Caminada, K., & Goudswaard, K. (2017). *Zicht op zzp-pensioen.* Netspar Design Papers (91). <https://www.netspar.nl/kennisplein/zicht-op-zzp-pensioen/>

Dit is een uitgave van:

 Wijzer in geldzaken

 Kenniscentrum
Psychologie en
Economisch Gedrag

